

Поховальні пам'ятки IX—XIII ст. басейнів Західного Бугу і Сану

Важливими пам'ятками культури стародавнього населення є могильники. Їх вивчення допомагає з'ясувати чимало сторінок минулого: соціально-економічний розвиток, духовну культуру, етнічну належність населення тощо.

На території Побужжя і Посання відомо 29 пунктів, де досліджено могильники чи окремі поховання IX—XIII ст. Як правило, вони виявлені поблизу поселень або городищ. За зовнішнім виглядом їх можна поділити на підкурганні й ґрунтові, а за характером ритуалу — на трупоспалення і трупопокладення.

Підкурганні поховання з трупоспаленням досліджені в Липському, Гусиньному, Лопиньнику Гурному, Чорній Велькій, Головному, Новосілках, Біловезькій Пущі, Дахнові та Тренчі¹. На могильниках було від 1 до 80 курганів переважно круглої форми, висотою від 0,25 до 2 м і з основою діаметром 4—25 м. Під час розкопок з'ясовано цікаві риси поховального ритуалу. Так, у похованнях № 1 і 2 на могильнику в Чорній Велькій та № 1 у Біловезькій Пущі місце спалення покійника заздалегідь обгороджували камінням, утворюючи кромлех. В іншому випадку навколо поховання простежено залишки дерев'яної огорожі (Біловезька Пуща, курган № 30), спаленої перед тим, як насипали курган. Поховання під деякими насипами в Липському були оточені ривчакми. Аналогічні деталі поховального обряду відомі на давньоруських пам'ятках. Так, на могильнику в'ятичів поблизу Воропежа навколо поховань виявлено залишки дерев'яного тину, у повгородських слов'ян огорожукромлех робили з валунів², а під смоленськими курганами зафіксовано канавки і залишки спаленого частоколу³. Ці деталі, на думку Б. О. Рыбакова, пов'язані з ідеєю круга, що була поширена серед багатьох народів, у тому числі слов'ян⁴. На ряді могильників досліджуваної території під насипами знайдено на стародавньому горизонті залишки примокутних зрубних споруд, в яких, імовірно, були спалені покійники (кургани № 27 і 45 в Липському, № 2 в Головному та № 1 в Дахнові).

Як показали дослідження, на більшості могильників залишки кремачії залягали на давньому горизонті підкурганної площі, що є досить поширеною рисою слов'янських трупоспалень⁵. Інколи трапляються поховання, де залишки збирались в урну, як стверджено в деяких курганах у Дахнові (№ 1 і 2) та Липському. В одному випадку (курган № 30, Біло-

¹ M. D r e w k o. Sprawozdanie z badań, przeprowadzonych w 1955 r. na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku kurhanowym we wsi Lipsko, pow. Zamojski.—SA, t. III, 1957, стр. 165—167; K. Z u g o w s k i, G. M i k o ł a j c z y k. Sprawozdanie z badań kurhanu we wsi Husynne.—SA, t. I, 1955, стр. 254—261; M. D r e w k o. Sprawozdanie z czynności państwowego konserwatora zabytków przedhistorycznych na okreg Lubelski.—WA, t. X, 1929, стр. 281; Informator archeologiczny. Badania, 1969. Warszawa, 1970, стр. 244—246; Ю. В. К у х а р е н к о. Средневековые памятники Полесья.—СЛИ, вып. EI—57. М., 1961, стр. 32; J. K o s t r z e w s k i. Obrządek ciałopalny u plemion polskich i słowian północno-zachodnich. Warszawa, 1960, стр. 36; A. D z i e d u s z y s k a, I. K a m i Ń s k a. Wczesnośredniowieczne kurhany ciałopalne z Dachnowa, pow. Lubaczów.—MA, t. I. Kraków, 1959, стр. 325—331; J. J a n o w s k i. Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych przez Muzeum w Krosnie.—Sprawozdanie ROA. Rzeszów, 1962, стр. 28.

² Б. А. Р ы б а к о в. Древности Чернигова.—МИА, 11. М.—Л., 1949, стр. 29.
³ В. В. С е д о в. К вопросу о классификации смоленских курганов.—КСИА, вып. 81. М., 1960, стр. 9—12, рис. 4.

⁴ Б. А. Р ы б а к о в. Вказ. праця, стр. 29.

⁵ J. K o s t r z e w s k i. Obrządek ciałopalny..., стр. 14.

везька Пуща) вони були поховані в ямі глибиною 0,45 м від давньої поверхні. Речовий інвентар здебільшого становили фрагменти ліпних горщиків, частково обточених на примітивному крузі, прикрашених ламаними хвилястими лініями (Ліпське, Трепча, Дахнів), або кружально-го посуду (Головно). Зрідка трапляються й інші знахідки, наприклад фрагмент глиняного пряслиця з кургану № 9 в Біловезькій Пущі та бронзовий перстень зі щитком (курган № 1 в Чорній Вельці).

Аналогічні пам'ятки з трупоспаленнями відомі поблизу Плісеського городища, на околицях сіл Перевали, Дуліби, Турчанки в басейні Прип'яті, в Пінську, Чернігові⁶ та в ряді інших пунктів стародавньої Русі. На старопольських землях вони є в Рибній, Мораві, Пшедбойовіцах, в Повісленні та ін.⁷ У переважній більшості названих пунктів поховання були на давньому горизонті. Всюди вони датуються VIII—X ст.

Крім того, в басейнах Західного Бугу і Сану досліджено ряд підкурганних поховань з трупопокладеннями, зокрема в Грудку Надбужному, Зимному, Володимирських Новосілках, Судовій Вишні, Чортівці та Чорній Велькій⁸. У деяких з цих поховань покійники лежали на стародавньому горизонті, а в Зимному, Новосілках, Устилузі і Судовій Вишні вони були в ямах. В основному під кожним курганом лежав один кістяк і лише на могильнику поблизу с. Чорна Велька під насипами було більше похованих: три (курган № 3) та шість (курган № 4). Основне положення їх — на спині, орієнтація — головою на захід. В одному випадку (курган № 2, с. Чорна Велька) виявлено скорчений кістяк із зігнутими в ліктях руками, орієнтований по лінії північний захід — південний схід. В деяких підкурганних похованнях наявні залишки дерев'яних трун та зрубів (Новосілки, Судова Вишня). Речовий інвентар досить багатий, зокрема на прикраси — бронзові й срібні сережки, персні, браслети, срібні й скляні намистинки тощо. Трапляються і фрагменти горщиків. На підставі знахідок трупопокладення датуються X—XIII ст.⁹ і мають аналогії в Плісеську, Мітяєвичах, Стамогилах, Мільковичах і Комаровичах на Прип'ятському Поліссі, Перссопниці, Старому Жукові і Білєві на Ровенщині, в Києві та багатьох інших пунктах стародавньої Русі¹⁰.

До другої групи пам'яток вказаної території належать ґрунтові поховання з трупопокладеннями в ямах або трунах. Вони відомі в Белзі, Грудку Надбужному, в ур. Замчисько, тобто на дитинці літописного Волиня, Сонсядці, Перемишлі, Костомлотах, Санюку, Холмі, Володимирі-Волинському, Стрижові, Вроновице — Доліво та Гачові¹¹. Тут покійники

⁶ М. П. Кучера. Древній Плісеськ.— АП, т. XII. К., 1962, стор. 20; Ю. В. Кухаренко. Вказ. праця, стор. 10—11; Б. А. Рыбаков. Вказ. праця, стор. 51—53.

⁷ J. Kostrzewski. Obzrądek ciałopalny..., стор. 27, див. карту.

⁸ H. Zoll-Damkowa. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski, cz. I. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1966, стор. 51; S. Nosek. Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu.— Annales UMCS, sect. F, vol. VI. Lublin, 1957, стор. 342; Informator archeologiczny, стор. 244—246; О. Ратич. Древяноруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957, стор. 9, 12; його ж. Багате поховання рубежу X—XI ст. у Судовій Вишні.— Середні віки на Україні, вип. I. К., 1971, стор. 162—168.

⁹ Е. И. Тимофеев. Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X—XIII вв.— СА, № 3. М., 1961, стор. 56—57.

¹⁰ М. П. Кучера. Вказ. праця, стор. 20—21; Ю. В. Кухаренко. Вказ. праця, стор. 13; Е. И. Тимофеев. Вказ. праця, стор. 64; М. К. Каргер. Древний Киев, т. I. М.—Л., 1958, стор. 134—229.

¹¹ Arxiv ICH AN УРСР; L. Rauhut. Średniowieczne cmentarzysko szkieletowe na stan. 1—A w Gródku Nadbużnym.— SA, t. II, 1956, стор. 78—81; Z. Wąrtolowska. Grób Czerwiński Sutyjski na pograniczu polsko-ruskim. Warszawa, 1958, стор. 67; H. Zoll-Damkowa. Вказ. праця, стор. 83—85; J. Zoski. Groby pogańskie w Kostomłotach.— WA, t. III. 1876, стор. 63—78; A. Kunysz. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na terenie Sanoka i okolicy.— Spraw. ROA, Rzeszów, 1963, стор. 25; S. Skibiński. Grób wczesnośredniowieczny na Kredowej Górze w Chełmie Lubelskim.—

лежали переважно на спині з витягнутими вздовж тіла або схрещеними на грудях руками, головою на захід, зрідка на північ або південь (Перемишль — Казанув) чи на схід (Перемишль — Замкова Гора, Гачув). Виняток становили поховання покійників з відрізаною головою або з черепом, в якому забито великий залізний цвях (Володимир-Волинський), а також скорчені кістяки (поховання № 2 в Перемишлі). На думку деяких вчених, такі звичаї пояснюються тим, що за життя цих людей вважали упирами і тому після смерті відрізали голови або забивали у груди осиковий кілок, щоб вони не вставали і не шкодили живим¹².

Біля покійників знайдені різні предмети. В жіночих похованнях були прикраси: скроневі кільця, бронзові й срібні сережки, персні, браслети, намистини і кістяний гребінь (Перемишль — Казанув), а в чоловічих — поясні пряжки, ніж та кинджал (Перемишль), наконечники стріл (Санок, Костомлоти, Перемишль — Казанув). В багатьох випадках виявлено фрагменти кружальної кераміки, а в двох — у Перемишлі (Замок) та Костомлотах — кельнські динари Оттона III рубежу X—XI ст.

Ці могильники датуються на основі матеріалів XI—XIV ст. і мають численні аналогії як на території стародавньої Русі, зокрема в Запитові, Ясеніві на Львівщині, Августівці, Кудринцях, Михалкові на Тернопільщині, у Києві¹³, так і на землях Польщі — в Хробежові (повіт Пінчув), Гарбові (повіт Сандоमेж), Кракові та багатьох інших пунктах¹⁴.

Іншим типом поховань цієї групи слід вважати ґрунтові могили з кам'яною обкладкою. Вони розташовані переважно в нижній течії Західного Бугу, в Невядомій, Лужках, Чеканові, Чорній Велькій, Невярові — Сохах та Ліпному¹⁵. Поховальні ями були прямокутної або овальної форми, а померлих ховали, мабуть, у дерев'яних трунах, на що вказують знахідки коваших залізних цвяхів у більшості таких поховань. Кістяки лежали на спині, головами на захід, з руками, витягнутими вздовж тіла. Всі могили обкладені великими камнями, а над ними насипано брук з дрібного каміння. Речовий інвентар досить багатий. В жіночих похованнях частими є бронзові й срібні скроневі кільця, з того ж матеріалу сережки мінського типу у вигляді трьох намистинок, срібні персні, скляні намистини, глиняні та шиферні пряслиця. Зрідка трапляються шийні гривні та плетені бронзові браслети (поховання № 1 в Лужках), ще рідше — хрестики (Лужки). В чоловічих похованнях були фрагменти кружальної кераміки, іноді цілі горщики, ножи, кресала.

Цікаво, що на всьому могильнику в Невярові — Сохах з кількох десятків трупопокладень у чотирьох трапилися частково, а в трьох (№ 5, 21 і без номера) повністю спалені тіла. Рештки кремації, знайдені на кам'яному бруці, були обкладені камінням. Речовий інвентар тут не відрізнявся від виявленого в трупопокладених похованнях, що вказує на їх синхронність. Очевидно, в цих випадках йдеться про пережитки раніше практикованого обряду трупоспалення. Загалом могили, обкладені камінням, датуються XI—XII ст.¹⁶ Аналогії їм відомі на території Польщі — на Мазовші, в Прибалтиці та деяких інших районах¹⁷.

WA, t. XXVI, z. 3-4, 1959—1960, стр. 303—304; A. Cynkowski. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa, 1961, стр. 164—170; H. Zöll-Adamikowa. Вказ. праця, стр. 116.

¹² J. Kostrzewski. Kultura prapolska. Warszawa, 1962, стр. 344.

¹³ О. Ратич. Вказ. праця, стр. 21, 31, 59, 66; Л. А. Голубева. Киевский некрополь. — МИА, № 11. М.—Л., 1949, стр. 117—118.

¹⁴ H. Zöll-Adamikowa. Вказ. праця, стр. 33—40.

¹⁵ Informator archeologiczny, стр. 247—248, 287—288; J. Kostrzewski. Obrządek ciałopajny, стр. 35; S. Nosek. Вказ. праця, стр. 334.

¹⁶ K. Musiałowicz. Z zagadnień osadnictwa wczesnohistorycznego, pow. Suchołów Podlaski. — WA, t. XVIII, z. 4, 1950—1951, стр. 247.

¹⁷ M. Miśkiewicz. Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy na płaskich cmentarzyskach szkieletowych w Polsce. — MW, t. VI. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1969, стр. 246—247.

Наведені вище дані показують певну еволюцію поховального обряду у населення Побужжя і Посання протягом IX—XIII ст. Так, встановлено, що для періоду X — початку XI ст. найбільш характерним був звичай насипати курган над спаленим тілом померлого. Потім на зміну йому прийшов звичай ховати небіжчиків, орієнтованих в основному головою на захід як під курганним насипом, так і в ґрунтових ямах, іноді домовинах. При цьому заслуговує на увагу той факт, що для підкурганних трупопокладень X—XIII ст. на зазначеній території знаходимо аналогії лише серед пам'яток сусідніх і більш віддалених стародавньої Русі. Разом з тим в XI—XII ст. виступають в Нижньому Побужжі ґрунтові трупопокладення в кам'яній обкладці, деякі на кам'яній вимостці або прикриті шаром каміння. Пов'язуються вони з аналогічними пам'ятками сусідніх районів Польщі.

Для визначення стічної належності охарактеризованих вище поховальних пам'яток доцільно застосувати метод порівняння їх з могильниками центральних, глибинних районів стародавньої Русі і Польщі.

Щодо підкурганних поховань з трупоспаленнями, то аналогії їм відомі як на землях Русі, так і Польщі¹⁸. Проте деякі дослідники такі поховання, виявлені на вказаній території, пов'язують із східними слов'янами — дреговичами, волинянами і «білими» хорватами¹⁹.

Підкурганні поховання з трупопокладеннями, наявні в названих вище пунктах досліджуваної території, поза всяким сумнівом, належали східним слов'янам, що засвідчується не лише аналогічним ритуалом, а й речовим інвентарем (сережки київського і мінського типів, скроневі кільця в півтора витки тощо). Аналогічні поховання є в Південній Білорусії, на Східній Волині, Київщині та в інших районах стародавньої Русі²⁰. На старопольських землях подібний тип пам'яток невідомий.

Про ґрунтові поховання з трупопокладеннями XI—XIII ст. слід сказати, що вони відомі як у східних, так і у західних слов'ян²¹. Це пояснюється проникненням на слов'янські землі християнства. Однак, беручи до уваги, що в цього роду похованнях, виявлених на даній території, були характерні давньоруські прикраси (сережки київського і мінського типів, скроневі кільця у півтора витки, скляні браслети), їх можна зарахувати до пам'яток давньоруського населення. На таку їх етнічну належність вказує також те, що всі вони були виявлені на городищах з давньоруськими матеріалами.

Що ж до ґрунтових поховань в кам'яній обкладці, які виступають головним чином у нижній течії Західного Бугу, то вони аналогічні виявленим на Мазовші та в Поможі і вважаються належними західним слов'янам — мазовшанам²².

¹⁸ Н. Ф. Лавров. Религия и церковь.— История культуры древней Руси, т. II. М., 1951, стор. 73—77; J. Kostrzewski. Kultura prapolska. Warszawa, 1962, стор. 330—332.

¹⁹ W. Antoniewicz. Archeologia Polski. Warszawa, 1928, стор. 243—244; K. Musianowicz. Przyczynki do osadnictwa mazowieckiego na Podlasiu w XII—XIII w.—Swiatowit, t. XXI. Warszawa, 1955, стор. 274.

²⁰ Е. И. Тимофеев. Вказ. праця, стор. 56—73.

²¹ Н. Ф. Лавров. Вказ. праця, стор. 77; J. Kostrzewski. Kultura prapolska, стор. 334.

²² K. Musianowicz. Z zagadnień osadnictwa wczesnohistorycznego, pow. Sokolow Podlaski.— WA, t. XVII, z. 4, стор. 240.

М. Н. Кучинко

Погребальные памятники IX—XIII вв. бассейнов Западного Буга и Сана

Резюме

На территории Побужья и Посанья известны 29 пунктов с могильниками или отдельными погребениями IX—XIII вв. По внешним признакам они распределяются на подкурганные и грунтовые, а по характеру ритуала — на трупосожжения и трупоположения. В подкурганных захоронениях с трупосожжением в большинстве случаев останки кремации находились на древнем горизонте, иногда в урне или грунтовой яме. Место погребения обводилось в редких случаях канавкой, венцом из камней или же деревянной оградой.

На изучаемой территории известны также подкурганные погребения с трупоположением. Они чаще находились в ямах, значительно реже — на горизонте. Другую группу составляют грунтовые трупоположения в ямах, ориентированные головой на запад. Отдельный тип этой группы составляют погребения с каменной закладкой.

Большую часть памятников следует связывать с восточно-славянским древнерусским населением (дрсговичами, бужанами-волышянами и «белыми» хорватами) и только грунтовые захоронения с каменной закладкой связываются с западными славянами (мазовшанами).